

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ

Revue des Études Juives Հանդէսին, յրնթացս 50 տարեկերու (1880-1905), 1-100 թիւերուն մէջ ինչ որ յիշատակուած է Հայոց մասին՝ կուտանք մեր հետաքրքիր ընթերցողներուն հրէական այդ Հանդէսը կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Ե. Ե. Դ.

Թիւ 15 (1884)

Hildt «Հրեաները հոմիական կարծիքի տալիս եւ մասնագրութեան մէջ» յօդուածէն.

«Ձեռք տեսներ միթէ որ մեր թուականէն հինգ վեց դար առաջ՝ Յոյները կ'ընդունին Հայաստանի, Ասորիքի, Փոսիւպիոյ եւ Պարսկաստանի գրոյմը, եւ այդ չփոփոխուած միայն կ'եղանակաւորուին գերիվերոյ ոգիներու վարդապետութիւնները, այլ եւ սամիւրիկն կրօնական արարմունքները (pratiques) . մինչդեռ հոռմէական միտքը, թէ իսկ ներկայացուի Լուկուլլոսի եւ Կիկերոնի մշակուած իմացականութիւններովը, չունի տեսական իւրացումի այդ գիւրութիւնը:

«Հոռմի 693 տարւոյն (61 Ն.Ք.) սեպտ. 28-29ին էր որ քաղաքին մէջ տեղի ունեցաւ չքախտամբ հանդէսը Պոմպէոսի՝ որ յաղթողն էր հղած արեւելեան ազգերու: Այդ պատիւն իրեն ընծանող հրովարտակը կը թուարկէր Ասիան, Պոնտոսը, Կիլիկիան, Պոփլագոնիան, Կապադովիան, Կրետէն, Ասորիքն, Հրէաստանն, Հայաստանն ու ծովահէնները, յիշատակելով նաեւ Միհրդատու Տիգրան թագաւորները, որոնց իշխանութիւնը, ինչպէս Փրատաիւնը, յաղթականին կառքին ետեւէն կը ձաղուէր յանձինս աւանոց որդիներուն. բայց չէր յիշուիր Արիստորուդի անունը՝ որուն Հիւրկանոսի հետ ունեցած կռիւներուն չնորհիւ Պոմպէոս զբաւեւած էր երեսնագէտը:

«Հրեաները հազիւ կը նշմարուէին, թէ եւ իրենց թագաւորը (Արիստորուդ) կը գրտնուէր այդ յաղթական չքախտամբին մէջ: Եփրատի ափունքներէն Կրսսուր Տիգրանի նկատուած հարս հայերէն աւելի կը գիտուէին Պոնտոսի պարտականները եւ անոնց մէջ՝ միաձի ճողոպրումով փախչող Միհրդատի նկարէն պատկերը ուրիշ պատկերի մը հետ՝ ուր իր մահովը այդ ձաղանքէն գերծ մնա-

ցած թագաւորն՝ իր ազդիկներու զիականութուն միջեւ կը փչէր իր վերջին շունչը: (էջ 14,15):

Թիւ 16 (1884)

Neubauerի հրատարակած «Թափառական Հրեայի զրոյցը» գործին տոթիւ՝ մասնաւոր գրութեանով մը՝ Հանդէսին խմբագրապետներէն մին (Isidore Loeb) հետեւեալը կը գրէ, զոր կը գնենք համառօտիւ:

«Թափառական Հրեային զրոյցը նոյնը կը մնայ միշտ՝ ինչպէս որ կը ներկայացուի Gaston Parisի հետաւից յօդուածովը (Համարագիտական կրօնական գիտութեանց, Հատոր Ե. էջ 498): Զրոյցը շատ նոր է իր այժմու ձեւին մէջ: Առաջին Թափառական Հրեան, եթէ ուզուի, Կայէնն է: Դուրանն ալ կը ճանչնայ յաւիտեական ճամբորդ մը՝ Սամիրին՝ որ ոսկի հորթը չինեց: Սամիրի զրոյցը հրէական ծագում ունի հաւանաբար . . . Ամենէն հին զրոյցը՝ ուր հրեայ մը կ'երևի իբրեւ անմեռ վկան Յիսուսի չարչարանքներուն՝ թերեւ իտալական այն զրոյցն է՝ որուն համաձայն Մադոնա անուն հրեայ մը, Պաշի ձամբուն վրայ, երկաթէ ձեռնոցով ապտակ մը զարկած ըլլալուն համար Յիսուսի, դատապարտուեցաւ ստորերկրեայ տեղ մը ապրելու, սիւնի մը շուրջը դառնալով մշտնջենապէս: Բայց աս ալ տակաւին Թափառական Հրեան չէ: Առաջին անգամ Յիսուսի չարչարանքներուն հոշակաւոր վկան կ'երևի Mathieu Parisի աւանդած պատմուածքին մէջ, զոր պատմիչը 1228ին Հայաստանէն Սեղիկա եկող արքեպիսկոպոսի մը բերնէն կը քաղէ ուղղակի: Նայելով այդ պատմուածքին՝ հեթանոս մը, Պոնտիոս Պիղատոսի տգարանքին Կարտափիլոս անուն դռնապանը, բոռնցքով զարկած էր Յիսուսի, երբ հրեաներն ընդ քարը կը տանէին դայն, եւ ըսած էր անոր, Քիչ մը չուտ քաղէ. եւ Յիսուս պատասխանած էր իրեն. Ես կ'երթամ, բայց դուն պիտի մընտս մինչեւ որ գամ: Կարտափիլոս յետոյ զգնալով՝ մկրտուած էր Յովսէփ անունով. հիմա սուրբ մարդ մըն էր ան, ու կը բընակէր Հայաստանի մէջ. կ'երկատասարդանար հարիւր տարին անգամ մը, եւ մեռնելու համար Յիսուսի դարձին կ'սպասէր . . . : Ժէ՛ դարուն սկիզբները՝ Գերմանիոյ մէջ ծնունդ առաւ Թափառական Հրեայի բուն զրոյցը: 1602ին երեւցաւ Համառօտ Պատմա-

Դէնք Ահապերոս անուն հրեայի մը, որ ականատես եղած էր Յիսուսի խաչելութեան, և որ Համբուրգի մէջ, 1547ին, պատմած էր իր պատմութիւնը բողոքական եպիսկոպոսի մը: Ըստ իր պատմութեան, կօշկակար էր երուսողէմի մէջ, և ինքը վաճառած էր Յիսուսը՝ երբ ան ուղեց իր առնին առջև հանգչիլ, խաչի ձամբուն վերայ, և Յիսուս ըսած էր իրեն, Պիտի քալես մինչև վերջին գատաստանին օրը: — Այդ օրէն ի վեր Ահապերոս կը թափառէր երկրի վրայ՝ առանց տեղ մը կանգ առնելու, և չէր կրնար մնալ ինչ: Ան կը խօսէր ամէն լեզու. բարի էր՝ բայց ախուր, ու խնդալը չէր տեսնուած երբեք. և երբ զբաւ տրուէր իրեն՝ աղքատներուն կը բաշխէր զայն: Թափառական Հրեայի զրոյցը 1604ին անցաւ Յորանս, և Փարիզի փաստարան մը հրապարակեց զայն քաղաքին մէջ. յետոյ եւրոպական բոլոր քաղաքներու մէջ տարածուեցաւ այն զրոյցը՝ [զոր առաջին անգամ հայ տրիպլիստրոս մը Հայաստանէն քերտ Անգլիա:] (էջ 306-308)

Թիւ 28 (1887)

Հրեայ գրագէտ մը՝ Sacher-Masoch՝ Կալիցիոյ հրեական արտակերպութեան վրայ բանաստեղծութիւն կը պատմէ.

«1851ին, հօրեղբորս հետ դացի տեսնել Սատաղեօրայի Լիբման անուն Զատիկը (հրեայ ժողովրդագետ), և առիթ ունեցայ մօտէն ճանչնալու այդ հրաշագործ մարդը, ինչպէս նաև Հասթիլմները: Հօրեղբայրս բժիշկ էր, և շատ սկիզբով, այնուամենայնիւ չափով մը հաւատ կ'ընծայէր Զատիկին արտակարգ յատկութիւններուն, և ամենուրեք պաշտպան կը հանդիսանար անոր: Այն օրերուն՝ Սատաղեօրան փոքրիկ քաղաք մըն էր, ուր սիայն Հրեաներու Հայեր կը բնակէին... Զատիկին մօտ բախտ նայիլ տալու կամ բժշկուելու համար եկող բազմութեան մէջ կար նաև հայունի մը: (էջ CXLIX, CLI)

Նոյն Թիւին մէջ

Հանդէսին խմբագրապետը՝ զոր վերը յիշեցինք՝ R. von Erckertի «Կոլլիսա և իր ժողովուրդները» գործին գրախօսականն ընելու առթիւ՝ մէջ կը բերէ հեղինակին սա կարծիքները.

«Կասպից ծովուն վրայ կը գտնուին

Թաթարները, Կուվիները (ուրիշ Թաթարացի մը). Տատերը և Տալիշները, երկուքն ալ իրանական ցեղէ: Տատերը (որոնց թիւը 90000 է) հրէական որոշ տիպ ունին. կը ճանչցուն իրրև հրեաներ, և իրենց լեզուն ալ երբայեցեքէն կը կոչուի: Կը կարծուի թէ անոնք խառնուրդ մըն են Պարսիկներէ և Հայերի... Մարդարանական այլ և այլ չափումներու (mensuration) շնորհիւ՝ հեղինակը սա եզրակացութեան կը հասնի՝ թէ աշխիւ տիպերը դասաւորելու համար՝ Կոլլիսան մոլորաշղկերու զրոյսը պէտք էր ղեկավարել, և անոնց ետեւէն հրեաները. իսկ եթէ նկատի առնենք զէմքի և քիթի լայնութիւնները՝ որոնք աշխիւ տիպի ճշմարիտ նշաններ են, առաջ Հրեաները կուգան և յետոյ միայն Հայերը: (էջ 302-303)

Թիւ 37 (1889)

James Darmesteter իր «Պահլավի քննարկներ հինուրեմի վերաբերմամբ» յօդուածին Բ. մասին մէջ կը գրէ.

«Արիվէստը ար Սասի արդէն իսկ գիտել տուած էր՝ թէ Սպահանի հրէական գաղութին կարծեցեալ վաղնջականութեան պէտք էր շատ բան պահեստել: Մովսէս Սորենացիի մէկ հատուածէն կը հասկցուի որ՝ Հրեաները Սպահանի մէջ հաստատուած են Շապուհ Բ.ի Հայաստանը նուաճելէն ետքը: Արտաշատի առումէն վերջն է որ՝ ան Սպահան փոխադրեց վանի Հրեաները (*): Տիգրան Թաղաւորի օրով, Քրիստոսէ իբր 40 տարիներ առաջ, Բարգաւրան անուն հրեայ զօրավարը Պաղեստինի Մաշիւրաքէն (ըստ Սորենացիի քաղաք Մարիսացոյց) տեղահանելով փոխադրած էր զանոնք (**).

(*) «Իբր. Գ. լիւ Ահա այդ հատուածին բառացի թարգմանութիւնը, զոր կը պարտիմ կարելի. «Այն ատեն Շապուհէն հրաման եկաւ՝ (Հայաստանի) բոլոր քաղաքներն ու բերդերը քանդելու, և գերի տանելու այն հրեաները... որ վան կը բնակէին Տոպոպ աւանին մէջ, և որոնք Բարգաւրան Ռաշուհիի ձեռքով հոս բերուած էին Տիգրանի օրով: Շապուհ Սպահանի մէջ բնակեցուց զանոնք — Տոպը Պաղեստինի Տոպիլիսն է՝ որ վանայ լիւն (Tospitis lacus) արեւելեան ափունքին վրայ շինուած էր, վասպուրական կոչուած հայկական նահանգին մէջ:» (Ճանօթութիւն կարելի):

(**) Այս ամբողջ պատմութիւնը յերիւրուած է Յովսէփոսի գրուածներէն, Հնախօսութիւն ԺԴ, ԺԳ, և Յաղագս պոստրապիլմ Հելից Ա. ԺԳ (կարելի):

«Հայ պատմագրին սոյն երկու տուեալներէն առաջինին համաձայն՝ Հայաստանի հրեաները Ապահան կը փոխադրուին. իսկ երկրորդով՝ Հայաստանի հրեաներուն ծագումն է որ կը պատմուի. այս վերջինը սակայն արժէք մը չունի: Մովսէսի պատմութիւնը, ինչպէս զիտել կուտայ միւլի Կարիէր, յանդուգն հայացումն է (armémisation)՝ Հիւրկանոսի օրով Բակուրի և Պարթեւներուն ղէպի Պաղեսափն արշաւելու պարագաներուն, ըստ Յովսէպոսի: Սորենացին պարզապէս Բակուրի տեղակալ Բարդափառնէսը փոխարկած է հայ զօրավարի մը, Բակուրն ալ ճորտ ընելով Տիգրանի, ի մեծ փառս Հայաստանի: Ան չի գիտեր՝ ինչպիսի պէտք էր մեկնել Հայաստանի հրեաներուն ծագումը, և իրեն համար պարզ իրողութիւն մըն էր՝ Հայկական դրօշը տալ պարթեւական արշաւանքին, Մաշեքայի տեղահանումն ալ իրմէն աւելցնելով: Անձանօթ չէ այն սովորական եղանակը՝ որով Մովսէս Խորենացի կը վարուի Հայաստանի պատմութեան հին մասերուն հետ: Ընդհակառակը՝ միւս տուեալը սակայն՝ թէ Հայաստանի հրեաները Պարսկաստան կը տարուին՝ պատմական ամէն հաւանականութիւն ունի. վասնզի այն ղէպքերը՝ որոնց մասին կը խօսի լիովին պատմական շրջանի մը կը վերաբերին, և քմահաճոյքը հոս դեր չունի»: (Էջ 51-52):

Թիւ 49 (1892)

«Երրայի համալը տար ցեղերուն վրայ»:
— Epsteinի սոյն վերնագրով գրած յօդուածին մէջ կը կարդանք հետեւեալ տողերը.

«Զաղուզոնի գաւառները Փառանի լեռներուն վրայ հաստատուած էին, ու կը բնակէին Հայաստանէն բերուած ցփսի վերաներու տակ: Անոնք մէկ կողմէն գրացի էին Իսաքարի, և միւս կողմէն կը հասնէին մինչև Եփրատի ափերը: Ելլաղի (Թ. դոր) գործածած Արմենիս բառը, թէև այլ և այլ ձևեր տաւ է նամակին դանազան թարգմանութիւններուն մէջ, բայց, կ'ըսէ եպիսկոպոս, ամենէն ստույգը կ'ընելի ինձ Արմենիս ընթերցումը, վասնզի կերպասներու շահագործութիւն մը տեղի կ'ունենար Հայաստանի մէջ (Իձախրի, Գիրք երկրաց, 88), և կերպասներ կը շինուէին հոն (Իրն Բատուտահ, Ա. 163, Բ. 294,

նաև Մարկո - Պոլ, ըստ թարգմանութեան Burkeի, Ա. 59): Ելլաղ կրնար ուրեմն քիչ շատ ստուգութեամբ պատմել՝ թէ Զաղուզոնի վաճառական ցեղը այժի ստեղծ կերպասներ կը գնէր Հայաստանէն, անոնցմով ցփսի վրաններ շինելու համար: Ինչ որ ալ ըլլայ անուններու այդ տարբերութիւնը, անոնք կը նշանակեն ա'յն տեղը՝ ուսկից Զաղուզոնցիք կ'առնէին իրենց վրաններուն կերպասը. և սակայն՝ Ելլաղի նամակին ա'յս կամ այն թարգմանութեան մէջ սպրկած սխալի մը չնորհիւ՝ ըսել կը տրուի անոր՝ թէ Զաղուզոնի վրանները կը տարածուէին Հայաստանէն մինչև Եփրատ...: Այսպէս Հրեական Համագիտարանը (հատոր Ե. 91) քաղելով Ելլաղի դրօշէն՝ կը գրէ. «Զաղուզոնի ցեղը Հայաստանի նահանգէն կը տարածուի մինչև Եփրատ»: (Էջ 37):

Թիւ 51 (1893)

Պրուսէի Մարգարանական Ընկերութեան քարտուղար՝ Տր. Վիկտոր Ժադ՝ իր «Հրեայ իսլամ» բանախօսութեան մէջ՝ որ Հանդէսին սկիզբը հրատարակուած է, սակարծիքը կը յայտնէ.

«Եգիպտական յիշատակարաններու վրայ՝ ինչպէս նաև բարեխաղաղ և նոյն իսկ Հաթիտի քանդակներու մէջ պատկերացուած Քիտացիներու մոնղոլ տիպը զիւրաւ կը ճանչցուի... Յանդէսութիւն մըն է արդեօք՝ խնամութեամբ մը մերձաւորել արեւմտաքի և հիւսիս-արեւելքի այն տիպերը՝ որոնց նմանութիւնն ակնյայտնի է վաղեմի նկարներու մէջ... Այս արիական ժողովուրդներուն չփռւած սեմական ժողովուրդներու հետ Ասիոյ մէջ՝ շատ շահագրգիռ ուսումնասիրութիւններու առարկայ եղած է: Այդ ժողովուրդներէն փոխ առած պիտի ըլլան իրենց խարտեալ մագերէ: Այդ խարտիշահեր ժողովուրդներն Ամովրհացիներն են, խնամեցած ըլլալով Հայերուն, որոնք տակաւին այսօր խորտեալ տիպը կը ներկայացնեն բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ» (LXXIX-LXXX): [Բանախօսը կը մատնանչէ von Luschanի Հրեից մարդաբանական դիփրանունը գրուածքը]:

Նոյն Թիւին մէջ

Alliance Israéliteի դասախօսներէն M. Francoի «Օսմանական պետական Հրեաներ ԺԹ

դարուն միջ» գործէն արտատպուած է պատմական դրոշմ մը, որմէ կը քաղենք հետեւեալը:

«Ենիշէրինեբու կոտորածի թուականին» Հայերը արդէն սկսած էին մեծ ազդեցութեան տէր ըլլալ կառավարութեան մօտ. և Հրեաներն ու Հայերը՝ այդ երկու լայն գասակարգները՝ փոխադարձաբար կ'ատէին զիրար:

Jéhazkel մահուան դատապարտել տուած էր Արամիկիսի օղոյ՝ ընտանիքին պետը, ինչպէս նաև անոր երկու եղբայրները՝ Երոնք Բ. Դրան մէջ կարեւոր պաշտօններ ունէին: Jéhazkel յաջողած էր նաև աքսորել տալ հռչակաւոր Գաղազ Արթինը՝ որ հայ էր և պետական փողերանոցին վարիչը:

Քիչ տունէն դառնալով իր աքսորավայրէն՝ Գաղազ Արթին (Յարութիւն) հաստատապէս միտքը դրաւ փութացնել Jéhazkel-ի կորուստը: Այդ նպատակով Մուլթան Մահմուտի ուշադրութիւնը դարձուց այդ հրեային հսկայական հարստութեանը վրայ: Հալէթ էֆէնտիին շնորհազուրկ ըլլալու առիթէն օգտուելով՝ Գաղազ Արթին յաջողեցաւ Ատալիա աքսորել տալ իր հակառակորդը (1820-1826), ուր ան սպաննուեցաւ ընդ հուպ: Կ'ըսեն թէ այդ թուականէն սկսեալ՝ Հայերը իրենց եկեղեցիներուն մէջ՝ ի յիշատակ անհետացման իրենց կատարի թշնամիին՝ ամէն տարի, կը կարդան Եսթերի տարգմանուած (parodié) մէկ պատմութիւնը, ուր Jéhazkel Համանի, Գաղազ Արթին Մուրթէի, և մեծանուն Հայուն կրնն ալ՝ Եսթերի դերը կը խաղայն(°):

Սպանիական ծագում ունեցող Carmona ներքէն մին՝ որ Չէլէպի Béhor կը կոչուէր, և Շապմի-Պաշի տիտղոսը կը կրէր, սեղանաւորն ըլլալով արքունիքին, մեծահարուստ էր և շատ ազդեցիկ: Գաղէզ Յարութիւն՝ հակառակորդն էր Carmona-ի: Եւ ու-

րովհետեւ հրէին կեանքը մաղէ մը կախուած էր, և Carmona մտերմիկ յարաբերութիւններ մշակած էր բնաջնջուած Ենիշէրինեբու հետ, զրպարտութիւն մը բաւական էր անոր մահը վճուել տալու: Անոյ դոք Գաղազ Արթինը ստանձնեց այդ դերը: Օր մը՝ երբ կը խօսակցէր թաղաւորին հետ՝ ըսաւ անոր. «Դիտե՛ս, ով թաղաւոր, թէ իշխանութիւնդ քեզմէ ո՛չ նուազ զօրաւոր տիրոջ մը հետ կը բաժնենա».— Ո՞վ է այդ լիբրը, հարցուց Մուլթանը.— Շապմիպաշին է, կը պատասխանէ Գաղազ Արթին.— Թող սպաննուի, վճուեց Մահմուտ: (Էջ 115-117)

Թիւ 86 (1901)

Armand Kaminka «Ո՞րն է սաճարին նաւախաւաց սաղմոսը» յոդուածին մէջ կը գրէ. «Սաղմոսներու հին հայերէն թարգմանութեան մէջ, զոր յունական բնագրին վերստուգութեանը համար վերջերս սկսած են գնահատել, գտած եմ հետեւեալ ընթերցուածները՝ որոնք հետաքրքրական լոյս մը կը սփռեն Իթ սաղմոսին և Լ սաղմոսի վերնագրին վրայ: Թէ՛ տպագիր և թէ՛ ձեռագիր հայերէն սաղմոսարանները՝ հետեւեալ վերնագրին ունին Իթ (ԻԲ) սաղմոսին համար:

ա. Սաղմոս ի Դաիթ, օրհնութեանց նաւախաւաց սաճարին: Նոյնն է զանազան տպագրութեանց և վիճենայի կայսերական և արքունական Մատենադարանին Հայկ. 11 Codex-ին մէջ. և այս վերնագրին է որ Մատենոսը (Երրայական բնագիրը) և Եսթանանիցը Լ սաղմոսին համար ունին միայն:

բ. «Յեղանիզ եւ ի մսանիզ եւ ի հարկանիզ ըզխորանն» վերնագիրը՝ որ շատ չի տարբերի Երրայականէն, յիշուած է՝ Ձեռագիրներու համաձայն՝ Զո՛րպպեան Աստուածաշունչի քննական տպագրութեան մէջ:

Սոյն ընթերցուածները կը թելադրեն մեզ ենթադրել թէ մեզմէ շիջ խմուկաբ հապիք երբ վերնագիրը իրօք կը վերաբերի նախորդ սաղմոսին և լաւ կը պատշաճի անոր: Հանդիսաւոր կոչն ալ՝ «մասուցիք իւրեան զիստա անուան լորա, երկիր պուգիք իւրեան իւրաւն արքութեան լորա» անկասկած կը յարմարի տաճարի մը նաւակաւորին, և վերջին տողերն ալ՝ ի սաճարի լորա ամենայն ով ասի զիստա լորա հա-

(°) Հրեայ պատմիչը կը ծանօթագրէ իր կողմէ. «Շատեր կը հաւատան այս դրոշմին: Այդ արքայութիւնը կրնայ այսօր խափանուած ըլլալ կամ ո՛չ. բայց հաւանական է որ՝ գէթ այդ եղբրական պատահարի օրերուն՝ տեղի ունեցած ըլլան այդ օրինակ հանդիսութիւններ».— [Franco չարաշար կը շփոթէ Հայոց եկեղեցիին իրենց հրեական ժողովարանին հետ՝ ուր Եսթերի խաղակատակ ընթերցուածները՝ փութիմի տօնին առթիւ՝ կը տեսն ցայտօր: Ծ. Թ.]

մարը (10) աշնպէս համաձայն է միւս համարներուն՝ որ մեզի դարմանք կը պատահուէ վերնազրին հետագայ սաղմոսին գլուխը փոխադրուիլը։ Կարելի է գիտել տալ նաեւ՝ թէ ԻԴ (ԻԴ) սաղմոսն ալ (7-10), որ նոյնպէս նաեւ կառուցուի սաղմոս մը ըլլալով՝ կը խօսի «փառաց թագաւորի մուտք»ի մասին, աւելի նոր է թուականով, և կարծել կուտայ՝ թէ արդէն ծանօթ էր ԻԹ սաղմոսը, վասն զի ասիէ փոխ կ'առնէ իր գլխաւոր գիծերը։ Արդարեւ ԻԴ (ԻԴ) սաղմոսին 8 համարին մէջ «նի կ'առաջադարձ փառաց» խօսքը յայտնապէս կ'առնարկէ «Աստուծոյ փառքին»՝ որ չափազանց համեմատուի յետագային մէջ։ Միեւնոյն սաղմոսին մէջ «եւ քաղաքի» Տիր յախիսան խօսքն ալ՝ որ կարգ մը նոր գաղափարներ կը վերահղէ, «Տիր հօր զօրութեամբ խրով, Տիր կարող ի սրբաւոր» և այլն, ապահովարար կը յիշեցընէ ԻԹ սաղմոսին նկարագրութիւնը աստուծային ամենակարողութեան մասին, և ևս «Տիր զօրութեամբ ժողովրդեան խրով» և զարկաւորութիւնը։

Յօդուածագիրը՝ Եօթանասնից Սաղմոսին (ԻԸ) թերի վերնազրին էջօժոս *σπέρμα* (յերանկէն խորանին) բառերը, որոնք, ինչպէս կը կարծէ, աղերս մը չունին Տաղաւարահարաց տօնին հետ, կ'ամբողջացնէ քիչ առաջ Զոհրապեան Աստուծաշունչէն մէջ բերուած հայերէն սաղմոսի վերնազրին համաձայն, (յերանկէն և ի մտնակն և ի հարկանկ զխորանն), օգտուելով Ա. Մնացորդաց ԻԸ զրուխէն։ Յետոյ առանձին ծանօթաբանութեամբ կը գրէ նաեւ. «Աստուծաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը տեղի ունեցաւ, միաձայն վկայութիւններու համաձայն, չորս 430 ին, Եօթանասնից վատահիլի օրինակներու վրայէն, (որոնք Ի կամ Գ զարներէն էին թերեւ)։ Գիտեալան հայերու գործածած բնագիրները վաւերական («ճշմարիտ» և «ստույգ») կը ճանչցուէին։ (Տե՛ս Կորին, Վարդ Մարտոյայ, Խորենացի, Պատմ. Գ. կա։) (էջ 269-272)

Թիւ 89 (1902)

S. Krauss իր «Անտիֆ» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Հետեւեալ տեղեկութիւնը պայծառ լոյս մը կ'արձակէ նոյն ժամանակի Անտիֆարեան հրեաներուն վրայ։ Կը պատ-

մուի թէ Ռարբի Ահա և Ռարբի Թանհում, Կեփար-Ակիզցի Ռարբի Հրեայի որդիները, Հայաստանէն Անտիֆ բերուած գերի հրէան հրեան գնեցին։ Այն դարերուն՝ որ Հայաստան կոռուանքը եղաւ Հոռմայեցոց և Պարսից միջև, յաճախ պատահեցաւ որ Հայաստան բնակող քաղաքիս հրեաներ՝ իրեն պատերազմական գերիներ՝ Անտիֆի շուկան տարուէին։ Վերը յիշուած պարագային համեմատ՝ գերիներու տէրերը հոռմայեցիներ էին, որովհետեւ Անտիֆ կայսրութեան կը վերաբերէր։

—Յօդուածագիրը Neubauerի Աշխարհագրութեան Տարեկան զործին (էջ 311) յիշով ընթերցողը՝ մտադիր կ'ընէ Մեկնիչներէն ոմանց կարծիքին՝ թէ Ամոգի (Գ. 3) յիշած Հարմիր Հայաստանն է։ [Ենթադրեալ թէ Հայ քաղաքներէն] (էջ 40)։

Թիւ 99 (1905)

S. Poznanski իր «Փիլոն հրեա-արարական հիմն մասնագրութեան մէջ» յօդուածին առթիւ կը գրէ հետեւեալ տողերը. «Փիլոնի հայերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ Երուսաղէմ (հմտ. Leop. Cohnի նախաշարժը Փիլոնի զործերուն տպագրութեան մէջ, Ա. էջ 84). բայց դժուար է ընդունիլ՝ թէ ծանօթ եղած ըլլան ան՝ որ Թ-Ժ դարու հրեայ հեղինակները։ Կարելի է սակայն՝ որ այդ թարգմանութեան անտեղեկ եղած ըլլայ նաեւ Մարնացի, որուն միջոցաւ նաեւ ծանօթացած պիտի ըլլայ Դաւիթ Էլ-Մուքամա։ Հրեաներուն՝ Հայաստանի հետ ունեցած յարաբերութիւններու մասին՝ Տե՛ս Հրեական Հանրագիտարանի «Հայաստան»ը (Բ. 117)։

Յօդուածագիրը ծանօթութեամբ մը գիտել կուտայ նաեւ՝ որ Եթէ պոյութիւն ունենար Փիլոնի ասորերէն թարգմանութիւն մը՝ մեծապէս պիտի օգտուէր Մատենագրութեան ընդհանուր պատմութիւնը, վասն զի ցարդ արեւելեան շնորհով եղած միակ քաղաքներէն հայերէն, որ պահած է մեզի, ինչպէս գիտեն շատեր, թարգմանութիւն ճաշերը հրեայ հեղինակին, որոնք կորսուած են յոյն բնագիրին մէջ։» (էջ 30)։

